

Mamie i Tacie

Książki Wydawnictwa Tetragon

Seria „Żołnierze”

- Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 1: 1914–1916
Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 2: Sierpień 1916–1917
Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 3: Sierpień 1917–październik 1918
Teodor Cetyś, *Z Warszawy do Warszawy. Zapiski cichociemnego*
Paweł Sztama, *Generał August Emil Fieldorf – biografia wojskowa*
Awigdor Kahalani, *Wyżyny odwagi*
Roman Starzyński, *Cztery lata wojny w służbie Komendanta. Przeżycia wojenne 1914–1918*
Erwin Rommel, *Piechota atakuje!*
Piotr Jaźwiński, *Koń, Koniak, Kobiety*
Maurice Gamelin, *Służyć*, t. 1
Józef Piłsudski, *Rok 1920*
Zygmunt Jatzak, Krzysztof Schramm, *Niczego nie żałuję*
Grzegorz Cydzik, *Ulani, ulani...*

Seria „Monografie”

- Jarosław Centek, *Reichsheer ery Seeckta (1921–1926)*
Jarosław Centek, *Korpus Gwardii w bitwie pod Gorlicami*
Waldemar Rezmer, *Operacyjna służba sztabów Wojska Polskiego w 1939 roku*
Robert Citino, *Niemcy bronią się przed Polską. Ewolucja taktyki Blitzkriegu 1918–1939*
Przemysław Benken, *Ap Bac 1963*
Przemysław Benken, *Hamburger Hill 1969*
Emile Allehaut, *Walka piechoty. Studium ilustrowane konkretnymi wypadkami z wojny 1914–1918 roku*
William Balck, *Rozwój taktyki w ciągu Wielkiej Wojny*
Frederic-Georges Herr, *Artyleria. Jaka była, jaka jest i jaka powinna być*
Pascal-Marie-Henri Lucas, *Rozwój myśli taktycznej we Francji i w Niemczech podczas wojny 1914–1918 r.*
Giulio Douhet, *Panowanie w powietrzu. Przypuszczalne formy przyszłej wojny oraz ostatnie artykuły*
Kamil Anduła, *1. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte*
Klemens Nussbaum, *Historia złudzenia. Żydzi w Armii Polskiej w ZSRR 1943–1945*
Łukasz Przybyło, *Doktryny wojenne. Historia i analiza*
Krzysztof Kubiak, Łukasz M. Nadolski, Paweł Przeździecki, Michał Przybylak, Łukasz Przybyło, *Merkawa – miecz Izraela*
Krzysztof Kubiak, *Szwedzka broń pancerna 1920–1989. Organizacja, przegląd konstrukcji*
Martin van Creveld, *Żywiąc wojnę. Logistyka od Wallensteina do Pattona*
Martin van Creveld, *Dowodzenie na wojnie. Od Aleksandra do Szarona*
Martin van Creveld, *Siła bojowa. Wehrmacht i US Army w latach 1939–1945*
Adam Przybylski, *Wojna Polska 1918–1921*
Juliusz S. Tym, *Pancerni i ulani generała Andersa. Broń pancerna i kawaleria pancerna Polskich Sił Zbrojnych na Środkowym Wschodzie i we Włoszech 1941–1946*
Juliusz S. Tym, *Szkolić... Doskonalić... Być w gotowości do...*
Polskie jednostki pancerne w Wielkiej Brytanii w latach 1943–1946
Juliusz S. Tym, *Najnowocześniejsza armia II Rzeczypospolitej. Rzecz o motoryzacji wojska Polskich Sił Zbrojnych*
Juliusz S. Tym, *Wielkopolska Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*
Juliusz S. Tym, *Dzieje 7. pułku strzelców konnych Wielkopolskich*
Grzegorz Podruczny, *Twierdze z papieru. Fortyfikacje pruskie w latach 1786–1807*

ALEKSANDER RUTKIEWICZ

SZPITAL NA SPADOCHRONACH

SŁUŻBA ZDROWIA POLSKIEJ
1. SAMODZIELNEJ BRYGADY
SPADOCHRONOWEJ
1941–1947

TETRAGON

WARSZAWA

Redakcja:
Łukasz Przybyło, Tadeusz Zawadzki

Redakcja merytoryczna:
ptk dr hab. Juliusz S. Tym

Indeks:
Wanda Zawadzka

Korekta:
Jolanta Wierzychowska

Projekt graficzny serii i okładki:
Teresa Oleszczuk

DTP:
Wanda Zawadzka

Copyright @ 2022 by Aleksander Rutkiewicz

Copyright © 2022 by Tetragon Sp. z o.o.

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Fotografia na I str. okładki: Willys spadochronowej kompanii sanitarnej 1. SBS w Holandii (IPMS)

Fotografia na stronie tytułowej: Szybowce Horsa po lądowaniu w rejonie Arnhem (IPMS)

Wydawnictwo Tetragon Sp. z o.o.

kontakt@tetragon.com.pl

www.tetragon.com.pl

Druk i oprawa:
Print Group Sp. z o.o.
booksfactory.pl

ISBN 978-83-66687-28-8

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I. Gromadzenie doświadczeń	19
1. Spadochroniarstwo w Polsce i na świecie do wybuchu II wojny światowej	19
2. Służba zdrowia a spadochroniarstwo w przedwojennej Polsce	28
3. Organizacja i działania służby zdrowia wojsk powietrznodesantowych aliantów zachodnich do września 1944 r.	33
Rozdział II. Organizacja, praca i wyszkolenie służby zdrowia Brygady do września 1944 r.	48
1. Powstanie brygady spadochronowej (wrzesień 1939 r.–październik 1941 r.)	48
2. Rozwój brygady (październik 1941 r.–maj 1944 r.)	55
3. Wyszkolenie fachowe personelu służby zdrowia	65
4. Pod alianckim dowództwem (czerwiec–wrzesień 1944 r.)	72
5. Przygotowanie służby zdrowia do działań bojowych – próba oceny	82
Rozdział III. Służba zdrowia a szkolenie spadochronowe	87
1. Szkolenie spadochronowe w 1. Samodzielnej Brygadzie Spadochronowej	87
2. Kwalifikacja zdrowotna do służby w oddziałach spadochronowych i orzecznictwo lekarskie	92
3. Urazy spadochronowe	97
Rozdział IV. Doktrynalne założenia działania służby zdrowia wojsk powietrznodesantowych	105
1. Ogólna doktryna działań brytyjskich wojsk powietrznodesantowych	105
2. System ewakuacji medycznej armii brytyjskiej	106
3. Odmienności systemu pomocy medycznej w wojskach powietrznodesantowych	109
4. Działanie służby zdrowia brygady spadochronowej w polu	115
Rozdział V. Medycyna kliniczna a specyfika wojsk powietrznodesantowych	118
1. Rana bojowa	118
2. Pierwsza pomoc	122
3. Wstrząs	127

4. Powikłania septyczne ran bojowych	133
5. Anestezja	138
6. Chirurgiczne leczenie obrażeń wojennych	142
Rozdział VI. W operacji „Market-Garden”	146
1. Geneza i założenia operacji „Market-Garden”	146
2. Przygotowania służby zdrowia do akcji	150
3. Rzut szybowcowy kompanii sanitarnej	157
4. Zmiana zadania	162
5. Działania na południowym brzegu Renu	166
6. Działania osłonowe i powrót do Anglii	184
7. Obrażenia bojowe	185
8. Wnioski z działań służby zdrowia pod Arnhem	191
Rozdział VII. Po Arnhem	199
1. Dalsza ewakuacja i leczenie szpitalne rannych w operacji „Market-Garden”	199
2. Powrót brygady do Anglii	207
3. Inwalidzi i ozdrowieńcy	209
4. Brytyjska Armia Renu i polski obszar okupacyjny w Niemczech	215
5. Zagrożenia sanitarno-epidemiologiczne na terenie Niemiec po zakończeniu wojny.	218
6. Praca służby zdrowia 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej podczas okupacji Niemiec	221
Zakończenie	225
Wykaz skrótów	230
Załączniki	232
Załącznik 1. Umundurowanie służby zdrowia 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej	232
Załącznik 2. Broń służby zdrowia wojsk spadochronowych	234
Załącznik 3. Noty biograficzne wybranych oficerów służby zdrowia	
1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej.	235
Załącznik 4. Personel służby zdrowia 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej uczestniczący w operacji „Market-Garden”	245
Załącznik 5. Wybór dokumentów	250
Załącznik 6. Fotografie	261
Bibliografia	272
Indeks nazwisk	278
Indeks nazw geograficznych.	285

Wstęp

Sprawność, z jaką francuska lekka artyleria konna poruszała się na polu bitwy, była imponująca. O jej sile decydowały szybkość i manewr, dopiero w drugiej kolejności ogień. Obserwujący poczynania artylerzystów chirurg gwardii cesarza Napoleona I Dominique Jean Larrey zdał sobie sprawę, że wojskowa służba zdrowia może działać w podobny sposób. Uznał, że skoro artyleria konna towarzyszy oddziałom liniowym, to i służba zdrowia powinna znaleźć się wśród walczących oddziałów. Idąc za tą myślą, Larrey przedstawił projekt lekkich ambulansów konnych¹. *Ambulances volantes* – lotne ambulanse – były oddziałami sanitarnymi z prawdziwego zdarzenia. W swoim składzie posiadały lekarzy, dysponowały własnym sprzętem, zapasem leków oraz wozami konnymi przeznaczonymi do transportu pacjentów. Ambulanse Larreya wprowadziły nową jakość w opiece nad rannymi, którzy nareszcie otrzymywali pomoc na pierwszej linii, a następnie w zorganizowany sposób byli ewakuowani na tył, gdzie trafiali w ręce chirurgów.

Od czasów wojen napoleońskich oblicze wojen zmieniło się niemal całkowicie. Armie uległy motoryzacji, pojawiła się broń maszynowa, miotacze płomieni, dalekosiężna artyleria, czołgi, lotnictwo, wojska walczyły w zupełnie inny sposób. Zmieniła się również medycyna: wprowadzono zasady aseptyki i antyseptyki, na salach operacyjnych pojawiło się znieczulenie, opracowano nowe techniki chirurgiczne i leki. Wraz z rozwojem techniki wojennej oraz postępowaniem w medycynie rosło znaczenie medycyny wojskowej. Rozwojowi temu sprzyjały procesy emancypacji społeczeństw oraz pojawienie się idei humanitaryzmu. Mimo tak wielkiego postępu jedno pozostawało niezmiennie: aby być efektywną, wojskowa służba zdrowia musiała być dostosowana w swej strukturze i organizacji pracy do specyfiki danej jednostki i charakteru prowadzonych działań.

W latach 30. XX w. pojawił się nowy rodzaj wojsk – wojska powietrznodesantowe. A raczej „powietrzne”, bo tak wówczas je nazywano. Jako pierwsi potencjał oddziałów tego typu udowodnili Sowieci, organizując w połowie lat 30. wielkie manewry desantowo-spadochronowe. Jednak bojowy debiut spadochroniarzy na większą skalę miał miejsce dopiero po wybuchu II wojny światowej. Niemieccy Fallschirmjäger zasłynęli w 1940 r. podczas walk w Skandynawii oraz w Europie Zachodniej.

Pod wpływem niemieckich sukcesów do formowania własnych oddziałów powietrznodesantowych przystąpili Brytyjczycy. W 1941 r. została sformowana 1. Dywizja Powietrznodesantowa (1. Airborne Division), a dwa lata później 6. Dywizja Powietrznodesantowa (6. Airborne Division).

¹ Termin „ambulans” może być definiowany w dwojaki sposób – jako oddział sanitarny lub pojazd przeznaczony do ewakuacji rannych. W przypadku lekkich ambulansów zorganizowanych przez Larreya należy go tłumaczyć jako oddział sanitarny.

Wielkie organizmy dywizji powietrznodesantowych musiały posiadać rozwinięty system służb, w tym służby zdrowia. Specyfika planowanych działań sprawiała, że dla służby zdrowia niemal wszystko było nowe. Nowa musiała być organizacja służby zdrowia i etaty, należało opracować nową doktrynę działań sanitarnych w polu, nowy musiał być sprzęt, który miał być zrzucony na spadochronach bądź transportowany na pokładach szybowców desantowych. Nowy musiał być w końcu sposób szkolenia personelu medycznego.

W tym samym czasie co Brytyjczycy także Polacy znajdujący się na Wyspach Brytyjskich przystąpili do realizacji planu sformowania własnej jednostki powietrznodesantowej. Choć rozważania na temat stworzenia oddziałów spadochronowych prowadzono już przed wojną, a następnie kontynuowano we Francji w 1940 r., szanse na realizację tych planów pojawiły się dopiero na terenie Wielkiej Brytanii. Jesienią 1941 r. 4. Kadrowa Brygada Strzelców została przeformowana w 1. Brygadę Spadochronową, która po otrzymaniu brytyjskiego etatu stała się 1. Samodzielną Brygadą Spadochronową (1. SBS).

1. SBS zajmuje miejsce szczególne w historii Wojska Polskiego. Była to pierwsza polska wielka jednostka desantu powietrznego. Jako jedyna do tej pory wykonała również desant bojowy, realizując zgodnie ze swoim przeznaczeniem i całością sił zadania specyficzne dla tego typu formacji. Doświadczenia brygady należy traktować zatem nie tylko jako pionierskie, ale i wyjątkowe.

Wydawać by się mogło, że nowoczesna i elitarna jak na owe czasy jednostka Polskich Sił Zbrojnych doczekała się licznych naukowych opracowań na swój temat. Nic bardziej mylnego. Ani brygada jako całość, ani jej poszczególne elementy nie doczekały się jeszcze naukowych monografii. Służba zdrowia nie jest tu wyjątkiem.

W tym miejscu należy zadać pytanie, dlaczego temat służby zdrowia brygady wart jest szerszego opracowania.

Wojskowa służba zdrowia nigdy nie była obiektem szczególnego zainteresowania historyków wojskowości. Tymczasem jej działalność z wielu względów miała i nadal ma istotne znaczenie dla utrzymania zdolności bojowych armii. Jak podawał polski *Regulamin służby zdrowia w polu* z 1929 r. podstawowym zadaniem służby zdrowia było *przeciwdziałanie zmniejszeniu się stanów liczbowych wojsk przez zapobieganie chorobom oraz leczenie tych żołnierzy, którzy ubyli z powodu ran lub chorób*². Sprawnie działająca służba zdrowia jest również jednym z fundamentów utrzymania wysokiego morale żołnierzy. Jeszcze przed wojną na aspekt ten zwracał uwagę przyszły dowódca 1. SBS, a wówczas wykładowca Wyższej Szkoły Wojennej, ppłk dypl. Stanisław Sosabowski, który pisał:

*Walczący żołnierz musi mieć pewność, że z chwilą zranienia, gdy stanie się niezdolnym do walki, zostanie natychmiast usunięty z pola walki, w najlepszych warunkach będzie odesłany ku tyłowi i oddany pod odpowiednią opiekę lekarską, która rzeczywiście w ramach możliwości ludzkich doprowadzi go do zdrowia oraz uchroni od kalectwa...*³

² *Regulamin służby zdrowia w polu*, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1929, s. 1.

³ S. Sosabowski, *Kwatermistrzostwo w polu. Zaopatrywanie, ewakuacja i praca tyłów w pułku piechoty, kawalerii i dywizjonie artylerii*, Warszawa 1935, s. 152.

Od czasów Larreya znaczenie oddziałów medycznych wzrastało. Ostatecznie stały się integralnym elementem formacji wojskowych. Bez przedstawienia szeroko pojętej działalności służby zdrowia trudno zatem zbudować pełen obraz funkcjonowania armii oraz jej poszczególnych komponentów. Argument ten ma jednak charakter uniwersalny i można go zastosować praktycznie do wszystkich jednostek wojskowych, które zasłużyły się w historii.

Wydaje się, że ważniejszym argumentem za podjęciem badań nad służbą zdrowia 1. SBS jest to, że brygada miała pionierski charakter. Działania powietrznodesantowe były nowym obszarem działalności służby zdrowia, stąd wiele rozwiązań musiało zostać opracowanych od nowa. W początkowym okresie polska brygada formowana była równolegle, ale w dużym stopniu niezależnie od brytyjskich oddziałów powietrznodesantowych. Część problemów dotyczących m.in. kwalifikacji żołnierzy do służby w wojskach powietrznodesantowych, procesu szkolenia, struktury organizacyjnej i etatów służby zdrowia w brygadzie spadochronowej oraz taktyki sanitarnej próbowano rozwiązać na własną rękę. Brygada stopniowo przyjmowała jednak organizację i etaty brytyjskie, a także brytyjski sposób szkolenia. W dużej mierze integracji ulegały też standardy postępowania klinicznego. Jak napisał recenzent niniejszej książki płk dr hab. Juliusz S. Tym, *szczególnie ważne (w pracy) było ukazanie współzależności pomiędzy brytyjską a polską kulturą organizacyjną organizacji wojskowych, a także ukazanie nowych jakościowo rozwiązań w zakresie struktur organizacyjnych, założeń ich taktycznego użycia czy systemu szkolenia*. W kontekście służby zdrowia analizę tych współzależności należało rozciągnąć na zagadnienia kliniczne. Prześledzenie procesu formowania i wyszkolenia służby zdrowia brygady oraz analiza zasadności przyjętych rozwiązań wydają się interesujące nie tylko z czysto poznawczych względów, ale i mogą być źródłem analiz oraz wniosków użytecznych wspólnie.

Należy wskazać na jeszcze jeden aspekt, a mianowicie wyjątkowość doświadczeń 1. SBS i jej służby zdrowia. Doświadczenia służby zdrowia brygady są jedynymi doświadczeniami bojowymi wyniesionymi z wielkiej operacji powietrznodesantowej, jakie posiada polska wojskowa służba zdrowia. W tym kontekście warto zauważyć, że nieudana operacja „Market-Garden”, w której uczestniczyli Polacy, jeszcze przez dziesięciolecia wpływała na wizje wykorzystania wojsk powietrznodesantowych w przyszłych wojnach⁴.

Wszystkie te względy sprawiają, że temat służby zdrowia 1. SBS jawi się jako niezwykle ciekawy dla historyka medycyny zajmującego się wojskową służbą zdrowia.

Podstawowym celem poniższej pracy było przedstawienie w możliwie szczegółowy sposób historii formowania, organizacji oraz działania służby zdrowia 1. SBS na przestrzeni lat 1941–1947. Charakter działań wojsk powietrznodesantowych miał fundamentalny wpływ na całościowy kształt funkcjonowania ich służby zdrowia – jest to zasadnicza teza, którą starałem się udowodnić na łamach książki. Na przykładzie 1. SBS poszukiwałem odpowiedzi na pytania o to, jakie czynniki kształtowały służbę zdrowia jednostki spadochronowej w obszarach takich jak: struktura i proces organizacyjny, wyszkolenie

⁴ T. Piekarski, *Wojska powietrznodesantowe wciąż potrzebne*, „Przegląd Wojsk Lądowych”, 2013, nr 3, s. 19–29.

personelu służby zdrowia, praca garnizonowa i zabezpieczenie działalności szkoleniowej jednostki, doktryna działań w polu oraz medycyna kliniczna. W odniesieniu do 1. SBS zagadnienia te należało rozpatrywać w specyficznym kontekście Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Nie mogło zabraknąć szerszego omówienia udziału służby zdrowia 1. SBS w operacji „Market-Garden” we wrześniu 1944 r. oraz jej pracy podczas służby okupacyjnej na terenie Niemiec w okresie 1945–1947.

Zarysowana problematyka była dotąd obiektem zainteresowania wąskiego grona badaczy. Z tego powodu literatura przedmiotu jest niezwykle skromna. Pierwszym opracowaniem o charakterze analitycznym na temat służby zdrowia 1. SBS był artykuł szefa jej służby zdrowia ppłk. dr. Jana Golby *Służba zdrowia w działaniach 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej pod Arnhem-Driel*, opublikowany tuż po wojnie na łamach emigracyjnego „Lekarza Wojskowego”⁵. Wiele lat później, w 1992 r., w „Wojskowym Przeglądzie Historycznym” ukazał się tekst innego lekarza brygady, kpt. Janusza Buraczewskiego⁶. Oba artykuły, choć dotyczą tej samej tematyki, mają różną wartość – publikację Buraczewskiego należy traktować raczej jako popularyzatorską. Rozdział o służbie zdrowia 1. SBS zawiera książka Tadeusza Brzezińskiego *Służba Zdrowia Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1946*⁷. Ze względu na skromny materiał źródłowy oraz formułę publikacji nie wyczerpuje ona tematu i należy ją traktować raczej jako przyczynek do dalszych badań. Krótki rozdział dotyczący wyposażenia służby zdrowia znalazł się w drugim tomie monografii Piotra Witkowskiego *Walczący orzeł. Barwa i broń 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej 1941–1945*⁸. Niestety zawiera on pewne uproszczenia, nieścisłości i błędy. Ponadto powstała biografia wspomnianego wyżej ppłk. dr. Jana Golby, której autorem jest Jacek A. Rudnicki⁹. Proces organizacji, szkolenia oraz działań bojowych służby zdrowia został w niej jednak potraktowany bardzo pobieżnie. Ten sam autor opublikował krótki artykuł na temat działań sanitariatu brygady w operacji „Market-Garden” zawierający wspomnienia niektórych lekarzy¹⁰. Cenne informacje o słuźących w 1. SBS absolwentach Polskiego Wydziału Lekarskiego przy uniwersytecie w Edynburgu (PWL) można odnaleźć w publikacji Jakuba Gąsiorowskiego *Losy absolwentów Polskiego Wydziału Lekarskiego przy Uniwersytecie w Edynburgu 1941–1949*¹¹. W 2012 r. ukazało się drugie, uzupełnione i poprawione, anglojęzyczne wydanie tej książki¹². Należy wska-

5 J. Golba, *Służba zdrowia w działaniach 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej pod Arnhem-Driel*, „Lekarz Wojskowy”, 1946, nr 2/3, s. 147–153.

6 J. Buraczewski, *Służba zdrowia 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1992, t. XXXVII, nr 1, s. 101–115.

7 T. Brzeziński, *Służba Zdrowia Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1946*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2008, s. 211–219.

8 P. Witkowski, *Walczący orzeł. Barwa i broń 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej*, t. 2, Częstochowa 2016.

9 J. Rudnicki, *Ppłk dr med. Jan Golba (1898–1977)*, Pomorska Akademia Medyczna w Szczecinie, Szczecin 1982.

10 Idem, *Służba zdrowia 1. Polskiej Samodzielnej Brygady Spadochronowej w operacji „Market-Garden” – relacje uczestników*, „Archiwum Historii Medycyny”, 1984, t. 47, nr 1, s. 127–131.

11 J. Gąsiorowski, *Losy absolwentów Polskiego Wydziału Lekarskiego przy Uniwersytecie w Edynburgu 1941–1949*, Wydawnictwo MADO, Szczecin 2004.

12 Idem, *The story of the graduates of the Polish School of Medicine at the University of Edinburgh 1941–1949*, Wydawnictwo Pomorskiego Uniwersytetu Medycznego w Szczecinie, Szczecin 2012.

zać, że oprócz artykułu ppłk. dr. Jana Golby żadna z wymienionych pozycji nie porusza tematów takich jak: taktyka działań sanitarnych w wojskach powietrznodesantowych, medycyna kliniczna, zabezpieczenie medyczne szkolenia spadochronowego czy orzecznictwo spadochronowo-lekarskie. Jak do tej pory nie ukazało się też opracowanie dotyczące pracy służby zdrowia 1. SBS podczas okupacji Niemiec w latach 1945–1947. Pewne informacje na ten temat można znaleźć w książce *Polscy spadochroniarze. Pamiętnik żołnierzy*¹³. Temat polskiej okupacji w Niemczech został podjęty przez Jana Rydla oraz Andreea Lembecka i Klausa Wesselsa¹⁴. Efekty ich badań, choć nie dotyczą bezpośrednio pracy służby zdrowia, z perspektywy niniejszej książki stanowią ważne źródło wiedzy.

Spośród publikacji o charakterze wspomnieniowym wymienić należy przede wszystkim wspomnienia autorstwa kpt. lek. Stanisława Leszczyńskiego *Moje drogi z Polski i do Polski*, które zostały wydane jako suplement do czasopisma „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”. Relacje dwóch kolejnych lekarzy – ppłk. dr. Jana Golby oraz por. lek. Eugeniusza Olewicza – znalazły się w wymienionej już książce *Polscy spadochroniarze...*. Cieszyć może fakt, że jej londyńskie wydanie z 1949 r., rarytas na rynku antykwarycznym, doczekało się w 2014 r. drugiej edycji¹⁵. Skromne wspomnienia dr. Janusza Buraczewskiego zostały opublikowane za sprawą Edwarda Towpika w artykule *Wojenne drogi porucznika Buraczewskiego*¹⁶. Pewne informacje na temat procesu formowania służby zdrowia brygady można odnaleźć także na kartach wspomnień gen. Stanisława Sosabowskiego, dowódcy brygady¹⁷.

Bardziej obszerna literatura dotyczy genezy polskich jednostek spadochronowych na Zachodzie oraz samej 1. SBS i jej udziału w operacji „Market-Garden”. Wśród opracowań poświęconych tej tematyce należy wymienić prace: Jędrzeja Tucholskiego¹⁸, Piotra Witkowskiego¹⁹, Przemysława Bystrzyckiego²⁰, Michała Różyńskiego²¹ oraz Wojciecha Markerta²². Ten ostatni ma ponadto na swoim koncie biografie gen. Sosabowskiego²³.

13 *Polscy spadochroniarze. Pamiętnik żołnierzy*, Fundusz Wydawniczy Plutonu Opieki 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej, Londyn 1949.

14 J. Rydel, „Polska okupacja” w *północno-zachodnich Niemczech 1945–1948. Nieznany rozdział stosunków polsko-niemieckich*, Kraków 2000; A. Lembeck, *Wyzwoleni, ale nie wolni. Polskie miasto w okupowanych Niemczech*, Świat Książki, Warszawa 2006.

15 *Polscy Spadochroniarze. Pamiętnik żołnierzy*, Oficyna Wydawnicza Mireki, Warszawa 2014.

16 E. Towpik, *Wojenne drogi porucznika Buraczewskiego*, „Nowotwory Journal of Oncology”, 2002, t. 52, nr 5, s. 428–437.

17 S. Sosabowski, *Najkrótszą drogą*, Komitet Wydawniczy Polskich Spadochroniarzy, Londyn 1957; idem, *Droga wiodła ugiem*, Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, Londyn 1967.

18 J. Tucholski, *Spadochroniarze*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1991.

19 P. Witkowski, *Polskie jednostki powietrzno-desantowe na Zachodzie*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2009; idem, *Walczący orzeł. Barwa i broń 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej*, Częstochowa, t. 1, 2014, t. 2 i 3, 2016.

20 P. Bystrzycki, *Geneza spadochroniarstwa w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie 1939–1942*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1991, nr 3–4, s. 67–72.

21 M. Różyński, 1. *Samodzielna Brygada Spadochronowa pod Driel – 21 września 1944 roku – aspekt lotniczy*, [w:] portal internetowy infolotnicze.pl: www.infolotnicze.pl/2012/03/18/1-samodzielna-brygada-spadochronowa-pod-driel-21-wrzesnia-1944-roku-aspekt-lotniczy/, [dostęp: 16.09.2013].

22 W. Markert, 1. *Samodzielna Brygada Spadochronowa w bitwie pod Arnhem – wybór dokumentów*, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2011; idem, *Na drodze do Arnhem*, Agencja Wydawnicza Egros, Warszawa 2000.

23 Idem, *Generał Brygady Stanisław Franciszek Sosabowski 1892–1967*, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2012.

Na uwagę zasługuje książka autorstwa oficera sztabu 1. SBS Władysława Stasiaka²⁴. Choć ma charakter przede wszystkim wspomnieniowy, zawiera również bogaty wybór dokumentów i załączników, w tym imienne listy żołnierzy. Polską brygadą zajmowali się też autorzy zagraniczni, m.in. George Cholewczynski²⁵, Martin Middlebrook²⁶ i Harlan Glenn²⁷. Temat służby zdrowia, o ile w ogóle pojawia się na stronach powyższych publikacji, jest traktowany marginalnie.

Inaczej wygląda kwestia opracowań poświęconych służbie zdrowia brytyjskich wojsk powietrznodesantowych. Howard Cole przedstawił rozwój powietrznodesantowej służby zdrowia armii brytyjskiej w latach 1940–1960²⁸. Niall Cherry zawęził swoje badania do służby zdrowia 1. Dywizji Powietrznodesantowej (1. DPD)²⁹. Jest on również autorem książki o chirurgu 181. szybowcowej kompanii sanitarnej kpt. Michaelu Jamesie³⁰. Na szczególną uwagę zasługuje analityczny artykuł ppłk. Alastaira D. Younga z Królewskiego Korpusu Służby Zdrowia *The Parachute Field Ambulance*, opublikowany na łamach „Journal of the Royal Army Medical Corps” w 1947 r.³¹. Ppłk Young jako zastępca dowódcy 224. spadochronowej kompanii sanitarnej 6. DPD lądował w nocy z 5 na 6 czerwca 1944 r. w Normandii, a gdy okazało się, że dowódca kompanii ppłk dr D.H. Thompson zaginął, przejął jego obowiązki. Young w swoim artykule poddał analizie takie aspekty działania spadochronowej kompanii sanitarnej jak: selekcja kandydatów do służby, etat kompanii, wyszkolenie personelu sanitarnego, służba garnizonowa, przygotowanie do operacji powietrznodesantowej, działania w polu, wyposażenie. W okresie powojennym ukazały się także wspomnienia brytyjskich lekarzy spadochroniarzy, m.in. Davida Tibbsa (225. spadochronowa kompania sanitarna)³², Alexandra Lipmann-Kessela (16. spadochronowa kompania sanitarna)³³ oraz Stuarta Mawsona (11. batalion spadochronowy)³⁴.

Fundamentalny dla niniejszego opracowania zasób dokumentów źródłowych pochodzi z Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Akta dotyczące bezpośrednio służby zdrowia znajdują się w trzech teczkach z zespołu archi-

24 W.K. Stasiak, *W locie szumią spadochrony. Wspomnienia żołnierza spod Arnhem*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1991.

25 G.F. Cholewczynski, *Rozdarty Naród. Polska brygada spadochronowa w bitwie pod Arnhem*, Wydawnictwo AMF, Warszawa 2013.

26 M. Middlebrook, *Arnhem 1944. The Airborne Battle*, Penguin Books, London 1994.

27 H. Glenn, *For King and Country: British Airborne Uniforms, Insignia & Equipment in World War II*, Atglen 1999.

28 H. Cole, *On Wings of Healing: The Story of the Airborne Medical Services 1940–1960*, Naval and Military Press, Uckfield 2009.

29 N. Cherry, *Red Berets and Red Crosses: The story of Medical Services in the 1st Airborne Division in World War II*, R.N. Sigmond, Renkum 1999.

30 Idem, *Arnhem Surgeon. The story of Captain Michael James of 181 Airlanding Field Ambulance RAMC September 1944*, Brendon Publishing, Lancs 2010.

31 A.D. Young, *The Parachute Field Ambulance*, „Journal of the Royal Army Medical Corps”, 1947, nr 89 (5), s. 235–249.

32 D. Tibbs, N. Barber, *Parachute Doctor: The Memoirs of Captain David Tibbs*, Sabrestorm Publishing, Devizes 2012.

33 L. Kessel, *Surgeons at arms. Parachuting into Arnhem with the First Airbornes*, Pen & Sword Military, Barnsley 2012.

34 S. Mawson, *Arnhem Doctor*, Spellmount LTD, Staplehurst 2000.

walnego 1. SBS³⁵. Informacje na temat służby zdrowia można znaleźć także wśród dokumentów odnoszących się do procesu organizacji i wyszkolenia brygady, ćwiczeń, szkolenia spadochronowego oraz spraw kadrowych. Niezwykle bogaty jest zbiór dokumentów dotyczących planów, przygotowania i przebiegu operacji „Market-Garden”. Są wśród nich plany działania służby zdrowia. Nie wszystkie te akta zostały wytworzone w polskiej brygadzie, część pochodzi ze sztabu brytyjskiej 1. DPD. Dokumenty związane z ogólnym kierunkiem rozwoju polskiej wojskowej służby zdrowia na terenie Wielkiej Brytanii oraz ze szkoleniem kadr medycznych, a także część regulaminów, znajdują się w zespołach akt szefa służby zdrowia Sztabu Naczelnego Wodza i Ministerstwa Spraw Wojskowych³⁶ oraz służby zdrowia Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie³⁷. Materiały poświęcone wypadkom i urazom, do których doszło podczas szkolenia w polskich ośrodkach wyszkolenia spadochronowego, udało się odnaleźć w zespole dokumentów służby zdrowia Polskich Sił Powietrznych³⁸. Z kolei dziennik działań szefa służby zdrowia 1. Dywizji Pancerniej stanowił istotne źródło wiedzy na temat pracy służby zdrowia wojsk okupacyjnych na terenie Niemiec po zakończeniu wojny³⁹. W pracy wykorzystałem też pojedyncze dokumenty pochodzące z zespołu archiwalnego 1. Dywizji Pancerniej⁴⁰. Materiał źródłowy obejmujący problematykę potencjalnego użycia 1. SBS w kraju znajduje się także w zasobie archiwalnym londyńskiego Studium Polski Podziemnej⁴¹.

Przebieg służby wybranych oficerów służby zdrowia 1. SBS udało się odtworzyć m.in. na podstawie akt personalnych i odznaczeniowych pochodzących z Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. Część biogramów uzupełniono dzięki informacjom pozyskanym podczas kwerendy w Dziale Starej Książki Medycznej Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.

Niezwykle cenne informacje pozyskano w londyńskiej Wellcome Library. Znajdujący się tam zespół archiwalny Królewskiego Korpusu Służby Zdrowia zawiera materiały poświęcone pododdziałom sanitarnym wojsk powietrznodesantowych. Są wśród nich akta organizacyjne i wyszkoleniowe, a także dokumenty operacyjne oraz sprawozdania z działań bojowych. Na szczególną uwagę zasługują materiały odnoszące się do działań służby zdrowia 6. DPD w Normandii oraz 1. DPD w Holandii.

Wykorzystane w książce materiały dotyczące medycyny klinicznej obejmują szeroki wybór podręczników, broszur i artykułów naukowych pochodzących z lat 30. i 40. Część z nich to oficjalne wydawnictwa sygnowane przez Gabinet Wojenny (War Office). Na szczególną

35 Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (IPMS), 1. Samodzielna Brygada Spadochronowa, Naczelny lekarz ppłk dr Jan Golba, Operacja „Market”, rozkazy, sprawozdania, zestawienia, sygn. A.V.20/31/43; ibidem, Operacja „Market”, Kompania sanitarna, zestawienia imienne i ilościowe, sygn. A.V.20/31/44; ibidem, Służba zdrowia 1. SBS w kampanii w na Zachodzie, sygn. A.V.20/31/70.

36 IPMS, Sztab Naczelnego Wodza i Ministerstwo Spraw Wojskowych, Szef Służby Zdrowia, sygn. A.XII.

37 IPMS, Służba zdrowia, sygn. A.XV.

38 IPMS, Polskie Siły Powietrzne, Służba zdrowia, sygn. A.V.1.36.

39 IPMS, Kroniki oddziałowe i dzienniki działań, sygn. C.103, Dziennik działań bojowych szefa służby zdrowia 1. Dywizji Pancerniej.

40 IPMS, 1. Dywizja Pancerna, sygn. A.V.

41 Studium Polski Podziemnej (SPP), Akta Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza, sygn. A.

uwagę zasługuje podręcznik chirurgii wojennej *A Field Surgery Pocket Book*⁴², w którym zebrano doświadczenia kliniczne z lat 1939–1944. Został on przygotowany przez zespół pod kierownictwem szefa służby zdrowia armii brytyjskiej gen. Alexandra Hooda.

Warto nadmienić, że podczas wojny Medyczna Rada Badań Naukowych (Medical Research Council) powoływała zespoły zadaniowe, których celem było opracowanie oficjalnych zaleceń dotyczących różnych zagadnień klinicznych. Spośród wydawnictw, które ukazały się w tej serii, w niniejszej pracy wykorzystano memoranda poświęcone leczeniu wstrząsu urazowego⁴³, leczenia penicyliną⁴⁴ oraz zapobieganiu, diagnostyce i leczeniu zgorzeli gazowej⁴⁵. Udało się też skompletować zestaw instrukcji i regulaminów armii brytyjskiej dotyczących doktryny działania służby zdrowia w polu, zasad ewakuacji oraz pierwszej pomocy⁴⁶. Mimo stosunkowo dużego wyboru źródeł na temat organizacji pracy służby zdrowia armii brytyjskiej, którymi dysponowałem, sporych trudności nastroczało określenie, które z nich odnoszą się bezpośrednio do działań powietrznodesantowych⁴⁷. Dla przykładu najważniejszy dla ustalenia schematu i zasad ewakuacji medycznej regulamin *Royal Army Medical Corps Training Pamphlet No. 2* z 1943 r. zagadnienia służby zdrowia w wojskach powietrznodesantowych jedynie wzmiankuje. Wydaje się zatem, że do września 1944 r., tj. momentu wejścia do działań 1. SBS, The War Office nie wydało osobnego spójnego regulaminu poświęconego służbie zdrowia wojsk powietrznodesantowych, który byłby dostępny w polskiej brygadzie. Tezę tę potwierdza we wspomnianym wyżej artykule ppłk Alistair Young.

Głównym źródłem artykułów medycznych w języku polskim było czasopismo naukowe „Lekarz Wojskowy”, wydawane w Wielkiej Brytanii w latach 1941–1946.

Książka ma układ chronologiczno-tematyczny i składa się ze wstępu, siedmiu rozdziałów, zakończenia oraz aneksów.

W rozdziale pierwszym zarysowano szerszy kontekst działalności powietrznodesantowej służby zdrowia. Przedstawiono w nim proces rozwoju sportu spadochronowego oraz oddziałów powietrznodesantowych w Polsce i na świecie, a także polskie przedwojenne osiągnięcia na polu medycyny lotniczej i spadochronowej. 1. SBS formowana była równolegle z podobnymi jednostkami brytyjskimi. Ostatecznie jej struktura, w tym struktura służby zdrowia, została dopasowana do organizacji brytyjskich wojsk powietrznodesantowych. Dlatego w rozdziale tym omówiono pokrótce proces tworzenia powietrznodesantowych oddziałów służby zdrowia w armiach aliantów zachodnich oraz ich działania bojowe do września 1944 r.

⁴² *A Field Surgery Pocket Book. Memoranda Mainly Based on Experience in the Present War*, The War Office, 1944.

⁴³ *Medical Research Council War Memorandum No. 1: The Treatment of Wound Shock*, His Majesty Stationery Office, London 1944.

⁴⁴ *Medical Research Council War Memorandum No. 12 – The use of penicillin in treating war wounds*, His Majesty's Stationery Office, London 1944.

⁴⁵ *Medical Research Council War Memorandum No. 2 - Gas gangrene - prevention, diagnosis, treatment*, His Majesty's Stationery Office, London 1944.

⁴⁶ *Royal Army Medical Corps Training*, The War Office, 1935; *Regulations for the Medical Services of the Army 1938*, The War Office, 1938; *Royal Army Medical Corps Training Pamphlet No. 1*, The War Office, 1943; *Royal Army Medical Corps Training Pamphlet No. 2*, The War Office, 1943; *Royal Army Medical Corps Training Pamphlet No. 3*, The War Office, 1944.

⁴⁷ Na problem ten zwracał uwagę w swojej recenzji płk dr hab. Juliusz S. Tym.

W rozdziale drugim przedstawiono przebieg organizacji i szkolenia służby zdrowia 1. SBS na tle procesu formowania brygady. Jego ramy czasowe obejmują okres od podjęcia prac nad powołaniem polskiej jednostki powietrznodesantowej we Francji do operacji „Market-Garden” we wrześniu 1944 r.

Temat kwalifikacji zdrowotnej żołnierzy do służby, orzecznictwa spadochronowo-lekarskiego oraz medycznego zabezpieczenia szkolenia spadochronowego w brygadzie został poruszony w rozdziale trzecim. Przeanalizowano w nim również urazy spadochronowe pod kątem epidemiologii, ich charakteru oraz stosowanej profilaktyki.

Kolejny rozdział omawia doktrynalne założenia działania służby zdrowia oddziałów spadochronowo-szybowcowych w polu. Sporo miejsca poświęcono w nim specyfice działań powietrznodesantowych oraz czynnikom wpływającym na pracę służby zdrowia. Punktem wyjścia do rozważań na ten temat było przedstawienie ogólnej doktryny działań brytyjskich wojsk powietrznodesantowych oraz schematu ewakuacji medycznej w armii brytyjskiej.

Rozdział piąty dotyczy medycyny klinicznej. Jest próbą rekonstrukcji ówczesnej wiedzy z zakresu leczenia obrażeń bojowych. Istotną sprawą było wskazanie tych czynników wynikających z charakteru działań powietrznodesantowych, które miały wpływ na sposób postępowania diagnostyczno-terapeutycznego w warunkach polowych.

Udziałowi służby zdrowia polskiej brygady w operacji „Market-Garden” poświęcono rozdział szósty. Poddano w nim analizie także obrażenia bojowe odniesione przez polskich spadochroniarzy podczas walk w Holandii.

Ramy czasowe ostatniego rozdziału obejmują okres od zakończenia operacji „Market-Garden” do rozformowania brygady w 1947 r. Zostały w nim omówione zagadnienia dalszego leczenia rannych, ich rehabilitacji oraz powrotu do służby. W tym miejscu poruszono również kwestię uzupełnienia strat, odbudowy potencjału bojowego brygady oraz jej reorganizacji. Przedstawiono także mało poznany fragment jej historii dotyczący blisko dwuletniej działalności brygady po 1945 r. w okupowanych Niemczech.

Praca została wzbogacona o aneksy, wśród których znalazły się m.in. biogramy lekarzy, opis umundurowania i broni, spis żołnierzy służby zdrowia 1. SBS uczestniczących w operacji „Market-Garden” oraz wybór dokumentów. W książce znalazły się zdjęcia pochodzące głównie z Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Jedna z fotografii pochodzi ze zbiorów rodziny sierż. Błażeja Szpetnara. Kolejne ze zdjęć – wyjątkowe, bo wykonane przez wojska niemieckie – zawdzięczam Mateuszowi Mrozowi. Na końcu zamieściliśmy album fotografii prezentujący oryginalne wyposażenie medyczne wykorzystywane w brytyjskich i polskich wojskach powietrznodesantowych. Ekspozyty pochodzą z kolekcji Piotra Bieniewskiego, Dariusza Kubeczka oraz mojej.

Wyjaśnienia wymagają przyjęte w książce zasady nazewnictwa wojskowego. Angielski termin *airborne* przetłumaczono na „powietrznodesantowy”. Uznałem, że spotykany w niektórych polskich opracowaniach i dokumentach pochodzących z lat 30. i 40. termin „wojska powietrzne” jest mylący i nie będę go stosował. Tym samym 1. Airborne Division to 1. Dywizja Powietrznodesantowa. Przyjąłem również, że polskim odpowiednikiem angielskiego przymiotnika *parachute* jest „spadochronowy”, zaś *airlanding* – „szy-

bowcowy”. Biorąc to pod uwagę, oddział sanitarny 1. SBS to spadochronowa kompania sanitarna nie zaś powietrzna kompania sanitarna⁴⁸. W Polskich Siłach Zbrojnych nazwy jednostek oraz oddziałów i pododdziałów o charakterze samodzielnym zapisywano wielką literą, zaś oddziałów niższego szczebla i pododdziałów małą literą⁴⁹. Odwołując się do ogólnie przyjętych zasad, w numeracji armii, jednostek, oddziałów i pododdziałów zastosowano cyfry arabskie, stawiając po nich kropkę (np. 82. Dywizja Powietrznodesantowa). W numeracji korpusów stosowano numerację rzymską (np. XXX Korpus). Ten sam zapis stosowano w przypadku polskiego tłumaczenia nazw jednostek, oddziałów i pododdziałów brytyjskich. Termin jednostka odnosi się przy tym jedynie do dywizji i brygad, zaś oddział do pułków i batalionów. Pododdziałami nazywano kompanie i szwadrony. Wyjątkiem są tu kompanie łączności oraz kompanie poszczególnych służb, które według ówczesnie panujących zasad uznawano za oddziały. Dlatego też kompanię sanitarną określa się jako oddział. W poniższej pracy reguły te stosowano w przypadku, gdy mowa była o konkretnym związku organizacyjnym wojska. W odniesieniu do formacji powietrznodesantowych w ogólnym ujęciu terminy „wojska”, „jednostki” i „oddziały” stosowano zamiennie, jako synonimy, w ich potocznym rozumieniu („wojska powietrznodesantowe”, „oddziały powietrznodesantowe”).

***

Tytuł tej książki nie wziął się znikąd. „Szpital na spadochronach” to tytuł jednego z rozdziałów wspomnieniowej książki *Polscy spadochroniarze. Pamiętnik żołnierzy*, który został napisany przez szefa służby zdrowia 1. SBS ppłk. dr. Jana Golbę. Nic nie oddaje lepiej tego, czym była i czym zajmowała się służba zdrowia brygady spadochronowej. Sprzęt oraz umiejętności spadochronowych lekarzy i sanitariuszy pozwalały bowiem na rozwinięcie małego szpitala polowego zdolnego do przeprowadzenia nawet rozległych zabiegów chirurgicznych. Tytuł zaproponowany przez dr. Golbę wykorzystałem z premedytacją, nieco go rozbudowując. Chciałem w ten sposób oddać szacunek spadochronowym żołnierzom wszystkich stopni, dumnie noszącym stalowoszare berety i opaski z czerwonym krzyżem.

Praca nie powstałaby bez pomocy wielu osób. Za życzliwość, wyrozumiałość i zawsze ciepłe przyjęcie pragnę w sposób szczególny podziękować Jadwidze Kowalskiej z Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Za cenne uwagi, merytoryczne rozmowy i pomoc w uzupełnieniu bibliografii dziękuję (w kolejności alfabetycznej): Janowi Ambroziakowi, Adamowi Jończy, Piotrowi Bieniewskiemu, Magdalenie Kowalskiej, Wojciechowi Markertowi, Mateuszowi Mrozowi, Michałowi Różyńskiemu, Radosławowi Stróżykowi, Bogusławowi Szpetnarowi oraz Piotrowi Witkowskiemu. Wielką pomoc okazał mi również Marcin Wojtacha, przygotowując szkice oraz wykresy. Za udostępnienie części swojej kolekcji militariów wyrazy wdzięczności kieruję do Dariusza Kubeczka. Janowi Wilamowi i pracownikom Wydawnictwa „Alfa-Medica Press” dziękuję za pomoc w pracach redakcyjnych na etapie przygotowywania rozprawy dok-

⁴⁸ Tym bardziej że otrzymała etat brytyjskiego *parachute field ambulance*, tj. spadochronowej kompanii sanitarnej.

⁴⁹ J.S. Tym, *1. Dywizja Pancerna. Organizacja i wyszkolenie*, Wydawnictwo ZP, Warszawa 2009, s. 16.

torskiej. Ciepłe myśli kieruję w stronę Jacka Kutznera, z którym przed paru laty współpracowałem i od którego miałem okazję uczyć się podstaw historycznego warsztatu.

Poniższa monografia służby zdrowia 1. SBS jest nieco poprawioną i uzupełnioną wersją rozprawy doktorskiej, którą obroniłem w Instytucie Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów Polskiej Akademii Nauk. Nisko kłaniam się mojemu promotorowi prof. Markowi Dutkiewiczowi. Miałem wielkie szczęście trafić pod jego skrzydła. Panu Profesorowi dziękuję za zaufanie i pomoc, wielogodzinne rozmowy na temat historii wojskowej służby zdrowia oraz nadzór merytoryczny nad pracą. Za uwagi, przede wszystkim te krytyczne, dziękuję recenzentom: prof. Zbigniewowi Dudkiewiczowi – lekarzowi wojskowemu z Uniwersytetu Medycznego w Łodzi, oraz płk. prof. Juliuszowi S. Tymowi – historykowi wojskowości z Akademii Sztuki Wojennej.

Nie jestem w stanie wyrazić słowami, jak bardzo wdzięczny jestem moim rodzicom, którzy od zawsze umożliwiali mi rozwój pasji. Nie udałooby się ukończyć pracy nad książką bez nieustannego wsparcia, wyrozumiałości i trafnych uwag mojej żony Kamili. Ale najwięcej siły i motywacji dawali mi i dają każdego dnia Wojtuś i Helenka.

Skoki z wieży spadochronowej używanej do początkowego szkolenia skoczków na Stadionie Wojska Polskiego im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie, 1937 r. (NAC)

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

▣ INSTYTUT POLSKI I MUZEUM IM. GEN. SIKORSKIEGO, LONDYN:

- 1. Samodzielna Brygada Spadochronowa (sygn. A.V.20),
Sztab Naczelnego Wodza i Ministerstwo Spraw Wojskowych, Szef Służby Zdrowia (sygn. A.XII),
Służba zdrowia (sygn. A.XV),
1. Dywizja Pancerna (sygn. A.V),
Służba zdrowia Polskich Sił Powietrznych (sygn. A.V.1.36),
Kroniki oddziałowe i dzienniki działań (sygn. C),
Relacje z kampanii 1939 r. (sygn. B).

▣ DZIAŁ STAREJ KSIĄŻKI MEDYCZNEJ GŁÓWNEJ BIBLIOTEKI LEKARSKIEJ, WARSZAWA:

Teczki personalne lekarzy.

▣ CENTRALNE ARCHIWUM WOJSKOWE, WARSZAWA:

Akta personalne i odznaczeniowe oficerów (sygn. tap, rku, ap).

▣ STUDIUM POLSKI PODZIEMNEJ, LONDYN:

Akta Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza (sygn. A.).

▣ WELLCOME LIBRARY, LONDYN:

Royal Army Medical Corps Muniments Collection.

II. Źródła drukowane

44 *Indian Airborne Division Training Pamphlet No. 1. The Medical Services in the Division*, L of C Sub Area Press, 1944.

A Field Surgery Pocket Book. Memoranda Mainly Based on Experience in the Present War, The War Office, 1944.

Abżołtowski S., *Lotnictwo komunikacyjne, przewozy i desanty powietrzne*, Warszawa 1935.

Army Medical Bulletin No. 66, War Department, Office of the Surgeon General, Washington 1943.

Articles & Extras from the MTE Journal, Medical Training Establishment & Depot RAF, 1946.

Atlas wyposażenia Wojska Polskiego, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1933.

Buton J.D., *British Red Cross Society First-Aid Manual*, Cassel and Company Ltd., London 1940.

Chwat L., *Blaski i cienie chemioterapii współczesnej*, „Lekarz Wojskowy”, 1941, nr 2, s. 32–47.

Cordier D., *Anoksja a wstrząs urazowy. (Przyczynek do badań nad patogenezą wstrząsu)*, „Lekarz Wojskowy”, 1942, 3, s. 104–107.

- Dębicki K., *Leczenie ran wojennych oparte na doświadczeniu z frontu zachodniego*, „Polski Przegląd Chirurgiczny”, 1949, 1, s. 207–222.
- Featherstone F. W., *Chloroform*, „Anesthesiology”, 1946, nr 8 (4), s. 362–371.
- Fegler J., *Uwagi w sprawie doświadczalnego wstrząsu urazowego*, „Lekarz Wojskowy”, 1942, nr 3, s. 101–104.
- Fiumel A., *Służba zdrowia w wojskach spadochronowych*, s. 46–56.
- Forreger jr. R., *A Report from England, The Nuffield Department of Anaesthetics*, „Anesthesiology”, 1944, 5 (1), s. 81–84.
- Griffith H.R., Johnson G.E., *The Use of Curare in General Anesthesia*, „Anesthesiology”, 1942, nr 7 (3), s. 418–420.
- Halford F. J., *A Critique of Intravenous Anesthesia in War Surgery*, „Anesthesiology”, 1943, nr 4 (1), s. 67–69.
- Jurasz A., *O wstrząsie urazowym*, „Lekarz Wojskowy”, 1942, 3, s. 80–86.
- Koskowski W., *Wstrząsy eksperymentalne a układ nerwowy wegetatywny*, „Lekarz Wojskowy”, 1942, 3, s. 108–110.
- Letter by the Comander-in-chief on non-fraternisation, 21 Army Group*, 1945.
- Lista starszeństwa oficerów korpusu sanitarnego*, Warszawa 1930.
- Macintosh R.R., *Essentials of general anaesthesia*, Blackwell Scientific Publications, Oxford 1947.
- Macintosh R.R., Pratt F.B., *Anaesthesia in war time*, „The British Medical Journal”, 1939, 2 (4117), s. 1077–1079.
- Medical Research Council War Memorandum No. 1: The Treatment of Wound Shock*, His Majesty Stationery Office, London 1944.
- Medical Research Council War Memorandum No. 12 – The Use of Penicillin in Treating War Wounds*, His Majesty’s Stationery Office, London 1944.
- Medical Research Council War Memorandum No. 2 – Gas Gangrene – Prevention, Diagnosis, Treatment*, His Majesty’s Stationery Office, London 1944.
- Memoranda on Medical Diseases in Tropical and Sub-tropical Areas*, The War Office, 1938.
- Mizgier-Chojnacki W., *Sport spadochronowy*, Zarząd Główny Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwwzwojowej, Warszawa 1936.
- Mizgier-Chojnacki W., *Triumf polskiego lotnictwa sanitarnego i spadochroniarstwa w Luksemburgu*, „Polska Zbrojna”, 07.07. 1938.
- Mokrzejcki A., *Rozważania o desantach spadochronowych*, „Przegląd Saperski”, 1938, t. XII, s. 899–903.
- National War Formulary 1941*, His Majesty’s Stationery Office, London 1941.
- Pawłowski B., *Współczesny pogląd na ranę wojenną. Uszkodzenie wojenne*, „Lekarz Wojskowy”, 1943, nr 2, s. 162–199.
- Raven R.W., *Oxford War Manuals: The Treatment of Shock*, Oxford University Press, 1942.
- Regulamin służby zdrowia w polu*, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1929.
- Regulamin Służba Zdrowia w Polu*, Ministerstwo Obrony Narodowej, 1944.
- Regulations for the Medical Services of the Army 1938*, The War Office, 1938.
- Regulations for the Medical Services of the Army 1938*, The War Office, 1938.
- Royal Army Medical Corps Training Pamphlet No. 1*, The War Office, 1943.
- Royal Army Medical Corps Training Pamphlet No. 2*, The War Office, 1943.
- Royal Army Medical Corps Training Pamphlet No. 3*, The War Office, 1944.
- Royal Army Medical Corps Training*, The War Office, 1935.
- Rzepecki W., *Zgorzel gazowa*, „Lekarz Wojskowy”, 1942, nr 4, s. 228–235.

- Sawicz W., *Urazy ciała w czasie skoków ze spadochronem i sposoby zapobiegania urazom*, „Polski Przegląd Medycyny Lotniczej”, Tom, 1938, t. VII, s. 221–231.
- Sokołowski T., *Leczenia ran*, „Lekarz Wojskowy”, 1941, nr 1, s. 4–15.
- Sosabowski S., *Kwatermistrzostwo w polu. Zaopatrzenie, ewakuacja i praca tyłów w pułku piechoty, kawalerii i dywizjonie artylerii*, Warszawa 1935.
- Subcommittee on Anesthesia of the National Research Council, *Fundamentals of Anesthesia*, American Medical Association Press, Chicago 1942.
- Szlązak J., *Wrażenia skoczka i zmiany zachodzące w ustroju podczas skoku ze spadochronu z balonu na uwięzi*, „Polski Przegląd Medycyny Lotniczej”, 1937, t. VI, s. 177–184.
- Weryho W., *Desanty powietrzne saperów, ich użycie i zwalczanie*, „Przegląd Saperski”, 1939, t. III, s. 170–191.
- Wheller and Jack *Handbook of Medicine*, E. & S. Livingstone, Edinburgh 1940.
- Young A.D., *The Parachute Field Ambulance*, „Journal of the Royal Army Medical Corps”, 1947, nr 89 (5), s. 235–249.

III. Opracowania

- Ailsby C., *Hitler's Sky Warriors. German paratroopers in action 1939–1945*, Spellmount, London 2000.
- Badsey S., *Arnhem 1944*, Osprey Publishing, London 1993.
- Bouchery J., Charbonnier P., *D-Day Paratroopers*, Histoire and Collections, Paris 2012.
- Bouchery J., *The British Soldier. From D-day to V-day*, Histoire and Collections, Paris 2001.
- Brayley M., *World War II Allied Nursing Service*, Osprey Publishing, Oxford 2002.
- Brodzki J., *Polski Wydział Lekarski przy Uniwersytecie w Edynburgu*, Wydała Rada Wydziałowa Polskiego Wydziału Lekarskiego przy Uniwersytecie w Edynburgu, Edynburg 1942.
- Brzeziński T., *Służba Zdrowia Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1946*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2008, s. 211–219.
- Buraczewski J., *Służba zdrowia 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1992, t. XXXVII, nr 1, s. 101–115.
- Bystrzycki P., *Geneza spadochroniarstwa w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie 1939–1942*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1999, nr 3–4, s. 67–72.
- Chappell M., Quarrie B., *Niemieckie oddziały powietrznodesantowe 1939–1945*, Editions Spotkania we współpracy z Wydawnictwem Bellona, Warszawa 1991.
- Cherry N., *Arnhem Surgeon. The story of Captain Michael James of 181 Arlanding Field Ambulance RAMC September 1944*, Brendon Publishing, Lancs 2010.
- Cherry N., *Red Berets and Red Crosses: The story of Medical Services in the 1st Airborne Division in World War II*, R.N. Sigmond, Renkum 1999.
- Cholewczynski G.F., *Rozdarty Naród. Polska brygada spadochronowa w bitwie pod Arnhem*, Wydawnictwo AMF, Warszawa 2013.
- Cole H., *On Wings of Healing: The Story of the Airborne Medical Services 1940–1960*, Naval and Military Press, Uckfield 2009.
- De Quesada A., *MP 38 and MP 40 Submachine Guns*, Osprey Publishing, Oxford 2014.
- Dziukowa J., *70 lat Zakładu Radiodiagnostyki Centrum Onkologii Instytutu im. Marii Skłodowskiej-Curie w Warszawie*, „Nowotwory”, 2004, nr 3, s. 293–296.
- Dziukowa J., *Szkoła radiologii onkologicznej profesora Janusza Buraczewskiego – w 10 rocznicę Jego Śmierci*, „Nowotwory”, 2002, nr 2, s. 154–156.

- Englert J.L., Barbarski K., *Generał Stanisław Sosabowski – dowódca 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej*, Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, Londyn 2001.
- Gąsiorowski J., *Losy absolwentów Polskiego Wydziału Lekarskiego przy Uniwersytecie w Edynburgu 1941–1949*, Wydawnictwo MADO, Szczecin 2004.
- Gąsiorowski J., *The Story of the Graduates of the Polish School of Medicine at the University of Edinburgh 1941–1949*, Wydawnictwo Pomorskiego Uniwersytetu Medycznego w Szczecinie, Szczecin 2012.
- Glenn H., *For King and Country: British Airborne Uniforms, Insignia & Equipment in World War II*, Atglen, 1999.
- Golba J., *Służba zdrowia w działaniach 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej pod Arnhem-Driel*, „Lekarz Wojskowy”, 1946, nr 2/3, s. 147–153.
- Grant J.N., *Mauser Military Rifles*, Osprey Publishing, Oxford 2015.
- Haushofer L., *The „Contaminating Agent” UNRRA, Displaced Persons, and Venereal Disease in Germany, 1945–1947*, „American Journal of Public Health”, 2010, nr 100 (6), s. 993–1003.
- Heaton L.D. (red.), *Wound ballistics*, MC Office of the Surgeon General Department of the Army, Washington 1962.
- Hees A.J. van, *Tugs and Gliders to Arnhem. A detailed survey of the British Glider towing operation during operation ‘Market Garden’ 17, 18 and 19 September 1944*, Eijsden 2008.
- Jewell B., *British Battledress 1937–61*, Osprey Publishing, London 1981.
- Jońca A., *Wielki Leksykon Uzbrojenia Wrzesień 1939, tom 57 – spadochroniarze*, Wydawnictwo Edipresse, Warszawa 2015.
- Kempa R., *Piechota powietrzna*, Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2004.
- Królikiewicz T., *Szybowce transportowe*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1985.
- Królikowski H., *O organizacji desantów i wojska spadochronowego w Polsce przed II wojną światową*, „Szkice Podlaskie”, 2000, nr 8, s. 127–140.
- Lembeck A., *Wyzwoleni ale nie wolni. Polskie miasto w okupowanych Niemczech*, Świat Książki, Warszawa 2006.
- Markert W., *1 Samodzielna Brygada Spadochronowa w bitwie pod Arnhem – wybór dokumentów*, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2011.
- Markert W., *Generał Brygady Stanisław Franciszek Sosabowski 1892–1967*, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2012.
- Markert W., *Na drodze do Arnhem*, Agencja Wydawnicza Egros, Warszawa 2000.
- Markert W., *Organizacja 1 Alianckiej Armii Powietrznodesantowej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2012, t. 13, nr 64/1, s. 83–108.
- McNab C., *MG 34 and MG 42 Machine Guns*, Osprey Publishing, Oxford 2012.
- Merglen A., *Historia i przyszłość wojsk powietrznodesantowych*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1968.
- Middlebrook M., *Arnhem 1944. The airborne battle*, Penguin Books, London 1994.
- Moska D., *Mgr farm. Władysław Masibrodzki (1912–1963). Żołnierz wrzesnia 1939 r. Aptekarz Samodzielnej Brygady Spadochronowej*, „Apothecarius. Śląskie Forum Farmaceutyczne”, 2012, 35, s. 101–103.
- Obara A., Dziekiewicz M., *Leczenie obrażeń bojowych od broni palnej*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2008.
- Obara A., Dziekiewicz M., *Leczenie obrażeń bojowych od broni palnej*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2008.

- Paliga R., *Krwiolecznictwo i krwiodawstwo w medycynie polskiej XIX i XX wieku od powstania listopadowego do utworzenia Instytutu Hematologii (1830–1951)*, praca doktorska, Uniwersytet Zielonogórski, 2015.
- Piekarski T., *Wojska powietrznodesantowe wciąż potrzebne*, „Przegląd Wojsk Lądowych”, 2013, nr 3, s. 19–29.
- Rottman G.L., *World War II Airborne Warfare Tactic*, Osprey Publishing, Oxford 2006.
- Rudnicki J., *Ppłk dr med. Jan Golba (1898–1977)*, Pomorska Akademia Medyczna w Szczecinie, Szczecin 1982.
- Rudnicki J., *Służba zdrowia 1 Polskiej Samodzielnej Brygady Spadochronowej w operacji „Market-Garden” – relacje uczestników*, „Archiwum Historii Medycyny”, 1984, t. 47, nr 1, s. 127–131.
- Rutkiewicz A., *Anestezjologia w krajach aliantów zachodnich w czasie II wojny światowej. Część 1: rozwój nowej specjalizacji*, „Lekarz Wojskowy”, 2013, t. 91, nr 2, s. 210–221.
- Rutkiewicz A., *Anestezjologia w krajach aliantów zachodnich w czasie II wojny światowej. Część 2: anestezjologia na wojnie*, „Lekarz Wojskowy”, 2013, t. 91, nr 3, s. 363–375.
- Rutkiewicz A., *Cztery przypadki zaburzeń stresowych wśród żołnierzy 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej uczestniczących w operacji „Market-Garden”*, „Lekarz Wojskowy”, 2016, t. 94, nr 3, s. 310–316.
- Rutkiewicz A., Nowik A., *Powietrzna ewakuacja medyczna Królewskich Sił Powietrznych w kampanii w Europie Zachodniej 1944–1945*, „Lekarz Wojskowy”, 2014, t. 92, nr 2, s. 216–224.
- Rutkiewicz A., *Organizacja służby zdrowia polskiej 1. Dywizji Pancerniej*, „Lekarz Wojskowy”, 2012, t. 90, nr 3, s. 292–302.
- Rutkiewicz A., *Wprowadzenie penicyliny do lecznictwa w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie*, „Lekarz Wojskowy”, 2011, t. 89, nr 2, s. 161–167.
- Rydel J., *„Polska okupacja” w północno-zachodnich Niemczech 1945–1948. Nieznany rozdział stosunków polsko-niemieckich*, Kraków 2000.
- Thompson L., *British Paratroopers in action*, Squadron/Signal Publications, Carrollton 1989.
- Towpik E., *Wojenne drogi porucznika Buraczewskiego*, „Nowotwory Journal of Oncology”, 2002, t. 52, nr 5, s. 428–437.
- Tucholski J., *Spadochroniarze*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1991.
- Tym J.S., *1. Dywizja Pancerna. Organizacja i wyszkolenie*, Wydawnictwo ZP, Warszawa 2009.
- Wawer Z., *Organizacja Polskich Wojsk Lądowych w Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1992.
- Witkowski P., *Polskie jednostki powietrzno-desantowe na Zachodzie*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2009.
- Witkowski P., *Walczący orzeł. Barwa i broń 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej*, t. 1, Częstochowa 2014; t. 2, Częstochowa 2016; t. 3, Częstochowa 2016.
- Wound ballistics*, MC Office of the Surgeon General Department of the Army, Washington 1962.
- Young A.D., *The Parachute Field Ambulance*, „Royal Army Medical Corps Journal”, 1947, nr 89 (5), s. 235–249.
- Zajtchuk R., Grande C. (red.), *Anesthesia and perioperative care of the combat casualty*, Office of The Surgeon General, Washington 1995.
- Żak J., *Polscy dipłomiści w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec na łamach polskiej prasy emigracyjnej (1945–1947)*, „Naukowy Przegląd Dziennikarski”, 2017, nr 3, s. 95–127.

IV. Wspomnienia

Collin E.P.V., *10th (British) Casualty Clearing Station and its travel*, C. F. Hertel, Bad Gandersheim 1945.

- Kamiński J., *Od konia i armaty do spadochronu*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1980.
- Kessel L., *Surgeons at arms. Parachuting into Arnhem with the First Airbornes*, Pen & Sword Military, Barnsley 2012.
- Kutzner J., Rutkiewicz A. (red.), *Polacy z Wehrmachtu w 1. Dywizji Panczernej gen. Maczka*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2011.
- Leszczyński S., *Moje drogi z Polski i do Polski*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, 1994, suplementy (2).
- Mawson S., *Arnhem Doctor*, Spellmount LTD, Staplehurst 2000.
- Mientki F., *Bóg i Ojczyzna – Wspomnienia kapelana WP*, Instytut Prasy i Wydawnictw „Novum”, Warszawa 1987.
- Montgomery B.L., *Od Normandii do Bałtyku*, Wydawnictwo Awir, Katowice 1948.
- Pałka J., Venken M., Zalewski K.M. (red.), *Żołnierze generała Maczka. Doświadczenie i pamięć wojny*, Muzeum II Wojny Światowej/Wydawnictwo Replika, Gdańsk 2013.
- Polscy spadochroniarze. Pamiętnik żołnierzy*, Fundusz Wydawniczy Plutonu Opieki 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej, Londyn 1949.
- Sosabowski S., *Droga wiodła ugorem*, Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, Londyn 1967.
- Stasiak W.K., *W locie szumią spadochrony. Wspomnienia żołnierza spod Arnhem*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1991.
- Tibbs D., Barber N., *Parachute Doctor: The Memoirs of Captain David Tibbs*, Sabrestorm Publishing, Devizes, 2012.
- Urquhart R.E., *Arnhem*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1974.
- Wspomnienia wojenne kapelanów wojskowych 1939–1945*, Wydawnictwo Caritas, Warszawa 1969.

V. Strony internetowe

- 16th Parachute Field Ambulance Living History Group: spanglefish.com/16parachutefieldambulance
- Aces of World War 2: www.acesofww2.com
- Almanach Muszyny: almanachmuszyny.pl
- Commonwealth War Graves Comission: www.cwgc.org
- Para Data: www.paradata.org.uk
- Pegasus Archive: pegasusarchive.org
- Polski Czerwony Krzyż: pck.org.pl
- Polskie Siły Powietrzne w II wojnie światowej: polishairforce.pl
- Portal Info Lotnicze: infolotncze.pl
- Remember September '44: rememberseptember44.com
- Scarlet Finders - British Military Nurses: scarletfinders.co.uk
- Stowarzyszenie Pułku Ułanów Karpackich: stowarzyszenieuk.pl
- U.S. Army Medical Department, Office of Medical History: history.amedd.army.mil
- WW2 US Medical Research Centre: www.med-dept.com
- www.pattern37.com

Indeks nazwisk

- A**
Abramczyk, Antoni 158, 159, 161, 162, 248
Abżołtowski, Sergiusz 23, 24
Ajewski, Longin 245
Alford, William 133
Ambroziak, Jan 16
Anderson, William 44
Anders, Władysław 58, 59, 235
Andrzejewski, Stanisław 103
Anioł, Bolesław 168, 174, 183, 192, 246
Annesley, Dorothy 60, 231
Arcabowicz, Paweł 246
Arciszewski, Stanisław 63, 172, 181, 235, 245
- B**
Bachman, Tadeusz 248
Bader, Douglas 212, 213
Badowski, Andrzej 168, 247
Badsey, Stephen 163
Bahyrycz, Stanisław 64
Baker, A.S. 38
Bakun, Jan 158, 159, 248
Balbo, Italo 22
Barber, Neil 12, 83
Barciszewski, Mieczysław 259
Barkiet, Tomasz 188
Bednorz, Alfred 155, 170, 172, 179
Beringham, P. 168
Bielawski, Teofil 245
Bielski, Andrzej 168, 247
Biemia, Paweł 248
Bieniewski, Piotr 15, 16, 261
Bijasiewicz, Bohdan 57
Bil, Marian 177
Bittrich, Wilhelm 163
Blalock, Alfred 127
- Bochenek, Józef 103
Bocian, Aleksander 168, 246
Bohusz-Szyszek, Zygmunt 50
Borowiec, Mieczysław 184, 206
Borowik, Bazyli 168, 246
Borzemski, Wiktor 51
Bouchery, Jean 123, 232
Bradley, Omar 146
Brandis, Henning von 33
Bräuer, Bruno 20
Brayley, Martin 204
Brażuk, Bolesław 103
Brereton, Lewis 47
Brodzki, Józef 63
Browning, Frederick 34, 40, 47
Brzeziński, Jan 168, 248
Brzeziński, Tadeusz 10
Buczyński, Mieczysław 168, 246
Budasz, Jan 207, 248
Buraczewski, Janusz 10, 11, 51, 52, 57, 66, 67, 71, 84, 168, 183, 184, 193, 194, 208, 228, 235, 236, 246
Burek, Mieczysław 168, 248
Bürger, Rudolf 168, 246
Burhardt-Bukacki, Stanisław 49
Bystrzycki, Przemysław 11, 48
Bzowy, Mikołaj 175, 192, 245
- C**
Chachuła, Józef 248
Charbonnier, Philippe 232
Cherry, Niall 12, 36, 37, 110, 113, 131, 133, 140
Chojnacki, Włodzimierz, *zob.* Mizgier-Chojnacki, Włodzimierz
Cholewczynski, George 12, 48

- Chruściel, Tadeusz 158, 159, 161, 162, 248
 Chruściel, Wojciech 245
 Churchill, Winston 34
 Ciejko, Mieczysław 260
 Ciesielski, Józef 248
 Ciesielski, Kazimierz 168, 247
 Ciuniel, Michał 246
 Ciuniel, Wiktor 168, 246
 Cole, Howard 12
 Cordier, Daniel 128, 129
 Cot, Pierre 22
 Crew, Eley 62
 Cymermann, Józef 168, 246
 Czarnecki, Edward 168, 247
 Czerwonogóra, Julian 168, 246
 Czupich, Józef 168, 247
- D**alki, Józef 168, 183, 192, 246
 Davie, Thomas Benjamin 132
 Davis, badacz med. 127
 Dębicki, Kazimierz 119, 120, 136, 144
 Dietl, Eduard 33
 Dobrowolski, Leon 32
 Domagk, Gerhard 134
 Domaradzki, Aleksander 63
 Dorociak, Stanisław 168, 192, 248
 Down, Ernest 79, 85
 Drewnicki, Jan 249
 Drobiński, Henryk 63, 66, 67, 84, 168, 207, 236, 246
 Dryll, por. 103
 Dubiel, Stanisław 63
 Duda, Leszek 248
 Dudkiewicz, Zbigniew 17
 Duliniec, Stefan 249
 Dungern, Emil von 132
 Dutkiewicz, Marek 17
 Dyrda, Jerzy 223
 Dzikiewicz, Jan 246
 Dziukowa, Janina 228, 236
- E**agger, Arthur „Austin” 35, 78, 226
 Edwards, Frederick Ronald 132
- Eisenhower, Dwight 47
 Essex-Lopresti, Peter 84
 Eve, Frank Cecil 127
- F**aleński, Jan 50
 Falkiewicz, Tadeusz 260
 Featherstone, F.W. 141
 Fielden, Marjorie 60, 231
 Fijuth, Lucjan 48
 Fiumel, Antoni 28, 29, 33, 202, 203, 213
 Fleming, Alexander 134
 Florey, Howard 134
 Frankowski, Walenty 168, 246
 Frań, Władysław 168
 Frączek, Henryk 168, 192, 246
 Freeman, Norman E. 127
 Freri, Prospero 21
 Frost, John 37, 38, 163
- G**acek, Mateusz 246
 Gale, Richard 39
 Galland, Adolf 213
 Gamelin, Maurice 23
 Gavin, James 147
 Gawryluk, Władysław 168, 247
 Gazurek, Ignacy 182
 Gąsior, Karol 249
 Gąsiorowski, Jakub 10, 62, 235–237, 241–244
 Geille, Frédéric 22
 Gelber, Ludwik 63, 166, 168, 171, 181, 185, 194, 208, 237, 247
 Gergovich, Władysław 93
 Gericke, Walter 33
 Gębołyś, Julian 90, 103
 Glenn, Harlan 12
 Goetze, Otto 119
 Golba, Jan 10, 11, 13, 16, 56, 57, 60, 61, 64–66, 77, 78, 84, 85, 97, 98, 104, 110, 112–114, 125, 126, 133, 142, 150–152, 154, 159, 163–166, 172–174, 178, 180–190, 193, 199, 207, 209, 222–224, 228, 237, 238, 245, 261
 Gołębiowski, Władysław 87
 Gomółko, Teofil 245

- Göring, Hermann 20
 Górecki, Jerzy 26
 Górski, Jan 48
 Grant, Neil 121
 Gray, T.G. 46
 Grocholski, Mikołaj 168, 246
 Groman, Moszek 168, 183, 192, 248
 Grygo, Piotr 81, 103
 Gudź, Włodzimierz 168, 192, 247
 Guedel, Arthur 141
- H**abin, Albin 72
 Hackett, John 147, 160, 161
 Haushofer, Lisa 221
 Hayda Juliusz 245
 Hees, Arie Jan van 110
 Hicks, Philip 160
 Hirszfild, Ludwik 132, 238
 Hood, Alexander 14
 Horodejuk, Kazimierz 168, 247
 Horrocks, Brian 147
 Houston, William 42
- I**smay, Hastings 34
- J**abłoński, Edward 168, 207, 247
 Jachnik, Stanisław 208, 209
 James, Michael 12, 84, 140
 Jankiewicz, Zdzisław 206
 Janowski, Jan 168
 Jaroszuk, Edward 158, 159, 161, 162, 248
 Jasiński, Stanisław 86
 Jaskólski, Jan 245
 Jermakowicz, Jan 104
 Jońca, Adam 16
 Jurasz, Antoni 62, 128
 Justyn z Kanady, o. 53
- K**alenkiewicz, Maciej 48
 Kamiński, Jan Olimpiusz 93, 209
 Kay, J. 132
 Keller, Fiodor 24
 Kempa, Robert 19, 20, 23, 28, 34
 Kessel, Lipmann 12
 Kędra, Bronisław 168, 171, 192, 247
 Kielb, Ignacy 183, 192, 207, 248
 Kiryk, Władysław 168, 247
 Kisiel, Michał 248
 Klarer, Joseph 134
 Kleinberg, Marian 67, 84, 90, 168, 180, 207, 208, 226, 246
 Klimko, Aleksander 168, 247
 Klose, Heinrich 119
 Knappe, Stefan 30, 31, 203, 205, 206
 Koch, Walter 33
 Koczyński, Aleksander 248
 Kos, Józef 245
 Koskowski, Włodzimierz 210
 Kowalska, Jadwiga 16
 Kowalska, Magdalena 16
 Kowalski, Antoni 168, 247
 Kowalski, Jan 249
 Kowalski, Stanisław 168, 247
 Kozarzewski, Henryk 168, 246
 Krasowski, Antoni 248
 Kubeczek, Dariusz 15, 16, 261
 Kubik, Bolesław 97, 259, 260
 Kubów, Zenon 168, 248
 Kuca, Bolesław 81, 104
 Kucharski, Władysław 246
 Kuchta, Teodor 207, 246
 Kuciel, Franciszek 63, 71
 Kuczyński, Mikołaj 168, 247
 Kudełko, Edward 156, 168, 246
 Kukiel, Marian 125, 211, 213, 214
 Kulikowski, Jan 206
 Kunicki, Jan 168, 248, 262
 Kusiak, Czesław 168, 247
 Kusyń, Mikołaj 168, 247
 Kutzner, Jacek 221
 Kuźmiński, Władysław 65, 69, 71, 93
 Kwiatkowski, Franciszek 168, 247
- L**andsteiner, Karl 132
 Larrey, Dominique Jean 7, 9
 Leclerc, Philippe 146

- Lembeck, Andreas 11, 216, 217, 220, 223
 Leszczyński, Stanisław 11, 64, 76, 77, 90, 92, 174, 179, 180, 188, 192, 200, 203, 205–207, 223, 224, 228, 238, 239, 245
 Lewicki, Kazimierz 168, 247
 Lewon, Jan 245
 Liczner, Aleksander 199
 Lipecki, Stanisław 245
 Lipecki, Tadeusz 188, 192, 206, 207
 Lipiński, Roman 221
 Lipmann-Kessel, Alexander 12, 84
 Lisowski, Bronisław 245
 Liszka, Stefan 249
 Litwin, por. 176
 Long, Arthur 137, 138
- Ł**
 Ławniczak, Marian 168, 247
 Łazarczyk, Czesław 215
 Łucyniak, Stefan 180, 245
 Łuczak, Aleksander 99, 100, 101, 104
 Łukasiewicz, Franciszek 184, 206
- M**
 MacEwan, Malcolm 39
 Macintosh, Robert 140, 141
 Mackie, Thomas 62
 Mackiewicz, Leonard 168, 247
 Maczek, Stanisław 61, 217
 Maitland, Robert 43
 Majski, Iwan 59, 235
 Maknia, Antoni 168, 247
 Malinowski, Tadeusz 68
 Marcinkowski, Bronisław 245
 Marianus, Ariems 133
 Markert, Wojciech 11, 16, 34, 47–50, 59, 77, 80
 Markiewicz, Irena 32
 Markowski, B. 239, 243
 Marszałek, Stanisław 158, 159, 161, 162, 191, 192, 248
 Masibrodzki, Władysław 71, 152, 154, 208, 228, 229, 239, 248
 Mastys, Kazimierz 246
 Maślakiewicz, nn 168
 Matros, Bronisław 207, 247
- Mawson, Stuart 12
 Mazurczak, Antoni 245
 Michalak, Czesław 158, 159, 248
 Middlebrook, Martin 12, 146, 147
 Mientki, Franciszek 155, 156, 170, 171, 175–178
 Mietsch, Fritz 134
 Mikiciuk, Tadeusz 164
 Mikołajczyk, Stanisław 125
 Milewski, Waław 104
 Milian, Anna Wilhelmina 240
 Milian, Edmund 57, 66, 67, 74, 84, 153, 166, 168, 180, 193, 194, 207, 240, 246
 Miński, Bazyli 248
 Misiuda, Hubert 155, 168
 Mistrz, Stefan 245
 Mizgier-Chojnacki, Włodzimierz 28, 32, 33
 Mokrzecki, Antoni 24, 25, 26, 31
 Montgomery, Bernard 146, 147, 149, 163, 191, 201, 215, 219
 Moon, Virgil Holland 128
 Moore, Walter 166, 168
 Morton, kierowca 56
 Moska, Dionizy 229, 239
 Możdziej, Janusz 64, 66, 71, 76, 77, 150, 151, 153, 166, 168, 183, 192, 193, 207, 208, 222, 240, 246
 Mróz, Mateusz 15, 16
 Murray, kierowca 56
- N**
 Napoleon I, cesarz 7
 Napp, Władysław 168, 192, 246
 Narwoysz, J. 221, 222
 Nawrój, Ludwik 103
 Neumann, Heinrich 21
 Nicmol, W.W. 139
 Niedźwiecki, Michał 183, 192, 207, 248
 Nieradka, Jan 245
 Norek, Antoni 246
 Nowicki, Bronisław 180, 215
 Nowik, Andrzej 204
 Nyer, st. szer. 168
- O**
 Obrocki, Józef 168, 247

- Ogilvie, William 144
 Olesiewicz, Mikołaj 168, 192, 215, 247
 Olewicz, Eugeniusz 11, 63, 67, 71, 166–168, 177, 179, 182–184, 193, 194, 208, 241, 247
 Olszański, Czesław 168
 Opacki, Kazimierz 210, 212
 Opołczyński, Marian 168, 247
 Osikowicz, Stanisław 168, 207, 247
 Ostrowski, Tadeusz 63, 67, 79, 241
- P**akuza, Władysław 168, 246
 Paliga, Renata 132
 Pałka, Jarosław 221
 Panczyszyn, Michał 81
 Panecki, Tadeusz 51
 Part, Fred 140
 Paszkiewicz, Gustaw 49, 58
 Paszkiewicz, Władysław 249
 Paterek, Piotr 207
 Paulski, Bolesław 207
 Pawluczuk, Zygmunt 185, 206
 Pawłowski, Bolesław 118–121, 209–212
 Peterek, Piotr 168, 247
 Phillips, H. 105
 Piechota, Walenty 249
 Piekarski, Tomasz 9
 Pieńczykowski, Stefan 50, 55, 57, 60, 238
 Pinkowski, Bolesław 249
 Pleszczyński, S. 168
 Popko, Waclaw 245
 Prokopiuk, Władysław 168, 171, 192, 246
 Przyjemski, Władysław 246
 Pycz, Adam 245
- R**aven, Ronald William 127, 128, 132
 Rawicz-Szczerbo, Antoni 209, 216
 Reid, prezes 56
 Rewiński, Edward 166, 245
 Ridgway, Matthew 40
 Rigby-Jones, Guy 84
 Robertson, Oswald 132
 Romanowski, szer. 103
 Rommel, Erwin 146
- Rossowski, por. 223
 Różyński, Michał 11, 16, 166, 170
 Rudnicki, Jacek 10, 60, 179, 183, 229, 238
 Rudnicki, Klemens 217, 224
 Rut, Jan 168, 247
 Rutkiewicz, Aleksander 134, 139, 164, 204, 211, 221, 261
 Rużyłło, Edward 65
 Rydel, Jan 11, 216, 221, 222, 223
 Rydlewski, Stanisław 63, 66, 67, 166, 168, 207, 241, 248
 Rymaszewski, Aleksander 248
 Rzepecki, Wit 134
- S**afar, Peter 127
 Saik, Jan 168, 247
 Salik, Dawid 207, 245
 Sawarski, Stanisław 168, 246
 Sawicz, Władysław 30, 31
 Schafer, Edward 127
 Schimmelbusch, Curt 265, 269
 Schmidt, Herbert 33
 Schnitzer, Edward 168, 247
 Scott, Barry 140
 Scott-Ellis, Priscilla 60, 231
 Serwetnik, Mikołaj 248
 Sidorowicz, Bolesław 168, 207, 247
 Siemaszko, Bronisław 168, 247
 Siemierniak, Zdzisław 245
 Sieryk, Aleksander 249
 Sikorski, Władysław 48, 50, 54, 55, 59, 235
 Silvester, Henry 127
 Singer, Adam 268
 Skop, Kazimierz 177
 Skorczewski, Florian 248
 Skowroński, Mikołaj 168, 247
 Słowiński, Antoni 67, 68, 83, 226
 Smith, Otto 166, 168
 Smith, R.H. 206
 Smith, Sydney 62
 Sokołowski, Tadeusz 134
 Somerfeld, sierż. 168
 Sosabowski, Stanisław 8, 11, 48–50, 53, 55, 56,

- 58–60, 62, 69, 72–77, 82, 92, 93, 115, 125,
147, 149–151, 162, 173–175, 192, 195, 207,
208, 226, 227
- Sosnkowski, Kazimierz 48, 105
- Sowiński, Kazimierz 66, 84
- Sroka, Michał 192, 246
- Stasiak, Władysław 12, 59, 77, 146, 176, 186, 229
- Stevens, R.G. 162
- Stolarski, Wojciech 259, 260
- Stróżyk, Radosław 16
- Strug, Stefan 248
- Strzelecki, Roman 168, 177, 192, 207, 247
- Student, Kurt 21
- Suchocki, Alfons 211
- Swoboda, Bernard 168, 207, 247
- Szczepaniec, Roman 246
- Szczodrowski, Henryk 62, 67
- Szeliga, Czesław 168, 248
- Szklaruk, Grzegorz 246
- Szkwarek, Józef 206
- Szłazak, J. 29, 30, 31
- Szpetnar, Błażej 58, 154, 158, 159, 161, 162, 192,
248
- Szpetnar, Bogusław 16
- Szpilakowski, Mikołaj 168, 207, 247
- Szpindor, Andrzej 168, 247
- Sztuba, Florian 64, 90, 168, 194, 207, 208, 228, 242
- Szulgo, Józef 248
- Ś**liwak, Jan 245
- Śliwiński, Hipolit 249
- Średziński, Włodzimierz 166, 168, 246
- T**abis, Józef 215
- Tarnowski, Jan 249
- Taylor, Maxwell 147
- Thompson, Denis 12, 43
- Thompson, J. 205
- Tibbs, David 12, 83
- Tice, Richard 175
- Tobin, William 97, 98
- Tomala, Jerzy 168, 248
- Tonini, Goffredo 22
- Tonn, Marian 158, 160, 163, 164, 166, 167, 181
- Towpik, Edward 11, 52, 67, 236
- Trachimowicz, Antoni 249
- Trubkin, Józef 177
- Trybus, Jan 245
- Tuchaczewski, Michał 19
- Tucholski, Jędrzej 11, 48, 50, 53
- Tuchułka, Władysław 26
- Tym, Juliusz 9, 14, 16, 17
- Tymoszczuk, Bolesław 249
- Tynes, A.L. 139
- Tytko, Michał 245
- U**rich, Henryk 63, 71, 172, 181, 184, 185, 207,
242, 245
- Urquhart, Robert E. 147, 149, 161
- V**enken, Machteld 221
- W**alasek, Józef 166, 168, 183, 192, 207, 243, 245
- Wallace, D.M. 204
- Warrack, Graeme 38, 85, 151
- Wasilewski, Tadeusz 184
- Wawer, Zbigniew 52
- Webster, Ken 133
- Weitzen, Paweł 63, 152, 154, 208, 244, 248
- Weryho, Władysław 25
- Wessels, Klaus 11
- Węgorzewska, Jadwiga 32
- Wiggin, S.C. 139
- Wiktor Emanuel III, król 22
- Wilam, Jan 16
- Wilczyński, Adolf 248
- Wilczyński, Antoni 245
- Winnicki, Zbigniew 168, 246
- Wiśniewski, Józef 177
- Witkowski, Piotr 10, 11, 16, 19, 23, 59, 89, 179,
232, 233
- Witzig, Rudolf 34
- Wojdyło, Józef 245
- Wojtacha, Marcin 16, 41, 108, 116, 148, 152, 201
- Wojtowicz, Kazimierz 168, 246
- Wołyncewicz, Waław 68

Wójcik, Waclaw 30, 31

Young, Alistair 12, 14, 37, 43, 115

Zadrożny, Piotr 249

Zajac, Ignacy 260

Zajac, Józef 74, 77

Zajackowski, Wojciech 221

Zalewski, Krzysztof 221

Ziarko, Władysław 168, 247

Zieliński, Jan 245

Ziomba, Bolesław 158, 159, 192, 248

Zimnoch, Władysław 168, 247

Zwolański, Ludwik 173

Zynko, Michał 245

Żak, Jakub 216, 217, 218

Żołędziowski, Zygmunt 210

Żołnieryk, Aleksander 245

Indeks nazw geograficznych

II Rzeczypospolita, zob. *Polska*

III Rzesza zob. *Niemcy*

Aalborg 33

Aberfeldy 56

Achertool 58

Afryka 22, 38, 59, 64, 85, 86, 134, 135, 204, 226,
227

Afryka Północna 38, 64, 85, 86, 134, 135, 204, 227

Alberta, Kanał 33

Aldershot 57

Algier 22

Ameryka, zob. *Stany Zjednoczone*

Anglia 35, 73–75, 78, 82, 133, 155, 160, 164, 184,
185, 203, 205, 207, 208, 215, 223, 240–242

Anstruther 51

Antwerpia 146, 147

Apeldorn 199

Apeniński Półwysep 134

Argentan 23

Arnhem 10, 47, 80, 85, 104, 113, 133, 141, 147,
149, 150, 152–155, 158, 160, 163–165, 172,
173, 178, 180–188, 190–193, 195, 197, 199,
207, 213, 215, 223, 229, 256, 257

Aschendorf-Hümmung, pow. 216

Askern 240

Atlantyck 52

Austria 217

Avignon-Pujaut 22

Baarskamp, farma 163, 172, 175

Bad Reburg 223

Barcelona 238

Bayeux 202

Béja 38

Belgia 82, 146, 170, 202, 215, 219, 225

Ben Nevis, g. 51, 235

Benning Fort 39, 97, 98

Bénouville 42

Bentheim, hrabstwo 216

Berlin 147, 219

Bersenbrück, pow. 216, 222, 223

Białoruś 20

Bielsko 28

Bielsko-Biała 229, 239

Blair Drummond 65

Bliski Wschód 58, 59, 60

Bône 38

Bonn 146

Borghorst 221

Borysław 241

Bougainville, w. 190

Bramsche 222

Bratoszewice 238

Bridge of Earn 65

Bristol 243

Broughton 236

Bruksela 185, 202, 203, 206, 223

Bruneval 37

Brytyjskie, Wyspy 8, 37, 39, 48, 49, 53, 59, 60,
89, 92, 118, 119, 136, 204, 213, 216, 235, 238,
240, 241, 244

Bukareszt 242

Bures 42

Bydgoszcz 26, 27, 28

Bzura, rz. 136

Caen, kanał 42

- Cambourg 237, 238
 Cherbourg 146
 Chorzów Batory 229, 239
 Cleve 221, 223, 224
 Cloppenburg, pow. 216
 Coalville 236
 Colditz 213
 Combourg 241, 242
 Cosford RAF, lotnisko 203
 Cotentin, półwysep 40, 146
 Cottesmore, lotnisko 147
 Czechosłowacja 19, 20
 Częstochowa 237
- D**alum 220
 Dania 33, 225
 Darton 241
 De Koppel 153
 Devon 243
 Dęblin 203
 Diepholz, pow. 222
 Dieppe 146
 Diest 202
 Dives, rz. 42
 Dordrecht 34
 Dornick 221
 Dorsten 221
 Driel 10, 104, 113, 133, 150, 152, 154, 163, 165,
 168, 170, 172–188, 190, 192, 193, 195, 197,
 199, 200, 207, 211, 227, 236, 239, 240, 242,
 259
 Dubowica 241
 Duisburg 221
 Dunbar 214
 Dunfermline 244
 Dunkierka 146, 212
 Dupplin Castle 51, 61, 65, 66
 Dysart 51
- E**ben Emael, fort 33
 Edward 235
 Edynburg 10, 62–64, 82, 83, 128, 210, 214, 229,
 231, 235–237, 241–244
- Eindhoven 147, 155, 201, 203, 206
 Elden 150, 153, 154, 164
 Elie (wł. Elie and Earlsferry) 64
 Elst 164
 Emmerich 221
 Emsland 216, 217, 218, 220, 222
 Europa 7, 21, 28, 33, 40, 68, 72, 80, 105, 108, 129,
 147, 191, 204, 213, 217
 Europa Zachodnia 7, 21, 68, 72, 105, 108, 134,
 191, 204, 217
- F**alaise 146
 Falster, w. 33
 Farnborough 99
 Fife, hrabstwo 64
 Fife, półwysep 50
 Fornebu, lotnisko 33
 Fort Leavenworth 23
 Francja 8, 15, 19, 20, 22, 23, 35, 39, 42, 48–50, 52,
 61, 86, 146, 202, 216, 223, 235–239, 241, 242
 Georgia, stan USA 97
 Gibraltar 238
 Glasgow 214, 262
 Grave 146, 147, 168, 181, 235, 237, 242
 Grecja 39, 238
 Groch 221
- H**ajduki Wielkie, *zob.* Chorzów Batory
 Hamburg 219
 Hanower 147, 222
 Hardwell, lotnisko 82
 Haren 217
 Harlow 81, 104, 242
 Haselünne 223
 Herpen 184
 Heumen 184
 Heveadorp, wzg. 163
 Holandia 13, 15, 34, 47, 57, 59, 63, 67, 79, 81,
 110, 123, 133, 146, 147, 149, 155, 160, 167,
 175, 185–189, 193, 197, 202, 203, 209, 215,
 216, 219, 225, 235, 236, 237, 240, 242, 244
 Inverlochy Castle 51
 Italia, *zob.* Włochy

Jaworzno 239
Jüchen 221

Kanada 240
Katowice 27
Keevil, lotnisko 158, 159
Kent, hrabstwo 155
Kielce 237
Kijów 19, 20
Kingraig 55
Kingsbarns 51
Kinszasa 228, 239
Klewań 26
Kolonja 146
Kongo 228, 239
Kortijk 202
Kozielsk 235
Kraków 235, 239
Kreta, w. 21
Krzemieniec 240

La Manche, kanał 146
Lanark 49
Largo 50, 51, 53, 87, 89, 99–101
Largo Bay 51
Lasturp 223
Le Bas de Ranville 43
Legionowo 23, 26, 29
Le Mariquet 43
Le Mesnil 43
Leven 50, 56, 64, 99–101, 104
Libia 22
Lincoln 259
Lincolnshire 74
Lingen, pow. 216, 220, 223
Liverpool 214
Lommel 147
Londyn 12, 15, 16, 66, 67, 83, 164, 187, 203, 205, 206, 209–212, 235, 237, 239, 243
Loxten 222
Lubumbashi 228, 239
Luksemburg 32, 33
Lundin Links 53, 60, 88, 89, 99, 100

Lwów 63, 237, 241, 242

Łódź 28, 228, 239
Luck 26

Maczków 217, 218, 223
Madryt 238
Malburgen 164
Malta 238
Manchester 89, 242
Manston, lotnisko 155
Meppen, pow. 216, 223
Merthyr Vale 241
Merville 42
Moerdijk 34
Monte Cassino 190
Moza, rz. 146, 147, 191
Murmańsk 235

Nadrenia Północna-Westfalia 215, 221
Narwik 50, 121
Neerloon 184
Nerloon 206
Newark-on-Trent 164
Niemcy 10, 11, 13, 15, 19, 20, 21, 23, 49, 149, 191, 207, 215–219, 221, 223, 227, 239
Niendorf, pow. 222
Nijmegen 146, 147, 155, 182, 184, 185, 199–202, 205, 206, 224
Normandia 12, 13, 39–46, 70, 73, 78, 83, 146, 149, 204, 215, 226, 227
Norwegia 33, 38, 216, 225
Nottingham 236
Nowy Korczyn 237

Oatlands Hill, lotnisko 78
Oberlangen 216, 219, 224
Oborniki, pow. 242
Oksford 134
Oosterbeek 163, 182, 183, 187, 191, 195, 200, 201, 227, 263
Opole 228, 239
Orne, rz. 40, 42

- Oslo 33
 Osnabrück 222
 Ostenda 146, 185
 Ostrów Wielkopolski 228, 242
 Overlangel 184
- P**alestyna 39
 Pappenburg 223
 Paryż 244
 Pawliszczew Bor 235
 Peebles 238
 Perth 51, 65
 Peterborough 74
 Pole Mokotowskie 27
 Polska 11, 13, 14, 19, 22, 23, 27, 28, 30, 32, 48, 53,
 62, 63, 67, 68, 72, 89, 105, 120, 218, 225, 228,
 229, 235, 236, 237, 238, 239, 240–242
 Pont Du Fahs 38
 Ponte Grande 38
 Poznań 28, 235, 241, 242
 Północne Morze 158, 192
 Praest 221
 Primosole 38
 Pulhanów 26
- R**adom 236
 Raken 220
 Ranville 42
 Reims 22
 Ren, rz. 113, 147, 150–152, 160, 162, 163, 166, 173,
 182, 184, 185, 187, 191, 195, 201, 215, 227
 Rheine 222
 Ringway 37, 48, 53, 57, 63, 72, 90, 96, 97, 98, 101,
 103, 209, 239, 240
 Ringway, lotnisko 34, 89
 Rjukan 38
 Robehomme 42
 Roehampton 212
 Rogoźno 242
 Rosyth 70
 Rugles 202
 Rumunia 235, 237, 238, 241, 242
 Rutland, hrabstwo 76
- Rybnik 229, 239
 Rzeczypospolita (Polska) *zob.* Polska
- S**aksonia Dolna 215
 Salomona Wyspy 190
 Saltby, lotnisko 151, 153, 157, 160, 163–166, 168,
 171
 Sekwana, rz. 22, 48
 Simeto, rz. 38
 Skalda, rz. 146
 Skandynawia 7
 Sola, lotnisko 33
 Souk el-Arba 38
 South Yorkshire, hrabstwo 240
 Spanhoe, lotnisko 157, 163, 164, 166–168
 Stamford 74, 75, 151, 207, 240
 St. Andrews 51
 Stanisławów 241, 244
 Stany Zjednoczone 23, 49, 52, 137, 140, 214, 243
 Starachowice 242
 Stavanger 33
 Stendal, lotnisko 20
 Suwałki 235
 Sycylia 38, 40, 78, 79, 81, 85, 86, 226, 227
 Syria 240
 Szczecin 10, 62, 228, 229, 235
 Szkocja 49, 52, 59, 69, 103, 214, 244
 Szlezwik-Holsztyn 215
 Szwecja 38
- T**arquinia 21, 22
 Taymout Castle 66
 Telemark, prow. 38
 Tinwell 76, 77, 81, 83, 101, 103
 Tobruk 208
 Toruń 242
 Troam 42
 Turcja 238
- U**SA, *zob.* Stany Zjednoczone
- V**alkenburg, lotnisko 34
 Varaville 42

- Velfer Broek 164
 Vreasselt 221
- W**aalhaven, lotnisko 34
 Waal, rz. 146, 147, 191
 Walcheren, w. 23
 Walia 241
 Warszawa 13, 27, 50, 64, 228, 235–239, 242, 243, 268
 Wąchock 242
 Wesel 221
 West Lavington 78
 Węgry 238, 241
 Wiedeń 242
 Wielka Brytania 8, 13, 14, 19, 20, 23, 34, 39, 40, 48, 49, 51–53, 58, 61, 62, 72, 75, 76, 81, 82, 88, 103, 104, 119, 138, 140, 203, 204, 206, 211–214, 218, 224–227, 235–238, 241–243, 268
 Wilhelmshaven 215
- Wiltshire 158
 Wittering, lotnisko 149
 Włochy 19, 21, 39, 40, 213, 226, 235
 Włodzimierz Wołyński 238
 Wolfheze 149, 150, 158, 163, 192, 256, 257, 258
 Wolverhampton 203
 Wołyń 26
 Wschód 58, 64, 226, 230
 Wschód Środkowy 58, 60, 61
- Z**achód 10, 11, 13, 20, 48, 57, 61, 83, 84, 99, 132, 134, 138, 139, 203, 208, 210, 211, 218, 225, 227, 232, 234
 Zagłębie Ruhry 147
 Zelandia 33
 Zielonka 26
 Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, *zob.* Wielka Brytania; Brytyjskie, Wyspy
 Związek Radziecki 19–22, 59, 235